Vigh BÉLA

Muzeul Național Brukenthal, Sibiu
The Brukenthal National Museum, Sibiu

Condamnarea lui Francisc David*

Francisc David's conviction

The 16th century used to be a century of dogmatic polemics. The Roman Catholic Church was not anymore the only official church, other three Protestant confessions appeared at that time: the Calvins, the Lutherans as well as the Unitarians, in a framework in which the level of religious intolerance was high across the Western Europe. On the contrary, Transylvania, could be regarded as a good example of mutual understanding. On this respect, the rules and regulations issued by the Transylvanian local assembly (*Dieta*) seems to be rules of the modern age taking into consideration their spirit of liberalism and as well as their message of religious toleration. One has to admit, within some limits: for example, when David Francisc contested the divinity of Jesus Christ, he was eliminated by the prince Cristofor Bathory and Georgio Blandrate, alike. The system of the fourth recognizable religions – churches, I should say – used to be the only one within the European borders of those times, and it appears to be beyond any imagination from a 21st century perspective. It is also necessary to take into consideration that those rules were neither respected nor followed by all, incidents occurred especially when the Calvins and the Unitarians fell into fiercely disputes.

Keywords: the Calvins, the Lutherans, the Unitarians, the religious toleration, nonadoramus, noninvocando

Institution's address: Piața Mare 4-5, Sibiu, România, tel. (+40) 269 217691, fax: (+40) 269 211545, E-mail: *info@brukenthalmuseum.ro*

Personal e-mail: *belavigh@yahoo.com*

Prin „*nonadoramus*" Francisc David a păşit pe ultima piatră din temelia Bisericii creştine, ajungând pe marginea prăpastiei: ori acceptă pacea turcească, precum Egri Lukács, ori se va prăbuşi. Fostul episcop al Bisericii maghiare în 1579 avea 69 de ani, starea sănătăţii sale era foarte precară, dar fiind omul convingerilor nu a cedat nici avertizărilor, nici tentativelor, de altfel binevoitoare, de a se dezice de noile învăţături, şi nici şantajului.

Acesta, ca şi ceilalţi mari reformatori, era convins de misiunea sa divină, de adevărul nonadorantismului; considera că Luther, Zwingli şi Calvin au demarat Reforma, dar nu au construit-o pe un fundament „*sănătos, adevărat*". Epurarea dogmatică pe care au înfăptuit-o ei era doar parţială, lui revenindu-i sarcina de a o duce la bun sfârşit.

Am observat că în anii 1560 antitrinitarianismul a parcurs un proces evolutiv şi evoluţionar. Terminologia

Francisc David
http://www.americanunitarian.org/AUCHistory.htm

dogmatică antitrinitariană a fost elaborată treptat. În acești ani David a folosit noțiunea egalității între Tatăl și Fiul în două sensuri. Prima egalitate este bazată pe *„autoritas et praeminentia"*, iar cea de a doua pe *„donata potentia, donorum absque mensura."*

David, dar și Blandrata, știau că nu vor putea combate pe de-a-ntregul dogma Sf. Treimi și de aceea au etapizat strategia de luptă. Dacă în anii 1560, în ceea ce privește elaborarea recuzitei terminologice, David a fost precaut, în anii 1570 a devenit foarte tranșant negând adorabilitatea lui Iisus.

Principele exasperat la culme de ani de zile de aceste inovații și de imposibilitatea de sistare a acestora, la sugestia călugărului iezuit Leleszi János, la sfârșitul lui martie 1579, a dat ordin Consiliului municipal din Cluj să-l demită pe David din demnitatea de paroh, să-l aresteze și să nu permită nimănui să-l viziteze. Indiscutabil, plebanul orașului și episcopul Bisericii unitariene era o personalitate nu numai de marcă ci efectiv respectată și iubită de clujeni. Pentru aceștia arestarea lui David nu era doar inacceptabilă, ci și umilitoare. De aceea în 28 martie 1579 Consiliul municipal a analizat situația și pentru a aplana conflictul a trimis la curte doi sindici[1].

Aflând de ordin, la sfatul ginerelui său, David, a ținut morțiș să predice în cele două biserici unitariene din oraș, desigur în spirit nonadorantist, aducând la cunoștința enoriașilor ordinul curții de a fi arestat. Tentativele consiliului municipal de a-l determina pe principe să revină asupra deciziei au eșuat. În 29 martie 1579 David a fost arestat, izolat și păzit de 10 dărăbanți în frunte cu un căpitan la ordinul lui Blandrata. S-a demarat o anchetă riguroasă în legătură cu ultimele două predici, iar în 21 aprilie 1579 au fost suspendați din funcție și pastorii care erau de partea lui David .

Pentru a umple vacuumul ceremonial în 7 mai 1579 principele l-a trimis la Cluj pe călugărul iezuit Leleszi János pentru celebrarea serviciilor de cult. Acesta - pentru că se bucura de un adevărat *„salv conduct"* -nu a catadicsit să predice în bisericile unitariene. Leleszi, desigur din cauza apartenenței sale confesionale, a fost primit nu numai cu ură ci și cu dispreț de către tineretul clujean. Firește, prezența unui preot catolic, nici măcar calvin sau lutheran a creat nemulțumire în rândul populației clujene, de aceea principele a fost nevoit să-l trimită în 1 iulie 1579 pe Blandrata să restabilească ordinea.

Blandrata și moderații *volens-nolens* au fost și ei acuzați de inovație, și pentru a se dezvinovăți au devenit acuzatorii lui David . Încă în 7 aprilie 1579 Blandrata a convocat o consfătuire a preoților unitarieni în cadrul căreia i-a somat pe aceștia că dacă nu vor abjura nonadorantismul vor fi destituiți și chiar expulzați din țară[2]. Cei 50 de pastori unitarieni au fost obligați să semneze o mărturisire de credință adorantistă.

Discreditarea lui David a luat amploare o dată cu difuzarea tezelor, fiind acuzat inclusiv verbal că vrea *„să îngroape"* Noul Testament și să introducă circumcizia. În epocă acuzația de iudaizare/sabatarianism era foarte gravă, mai gravă decât apartenența la anabaptism, de aceea toți teologii acuzați de o asemenea orientare se dezvinovățeau cu virulență, se distanțau de ea ca de lepră. Acuzația de sabatarianism echivala cu negarea apartenenței la creștinism. David a fost acuzat de sabatarianism nu numai de Blandrata ci și istoriografia secolului al XX-lea, fiind considerat întemeietorul sectei sabatariene, sectă ce a supraviețuit până la sfârșitul secolului al XIX-lea adepții ei trecând la iudaism sau unitarianism[3].

Dacă sabatarianismul din punctul de vedere al Reformei reprezintă o involuție sau nu, nu are relevanță, cert e faptul că nonadorantismul a contribuit la dezvoltarea sa. Totuși David nu poate fi acuzat de sabatarianism, ci cel mult de iudaizare. Iudaizarea funcționează încă pe baza Noului Testament, în timp ce sabatarianismul este exclusiv o religie vechitestamentară.

Pe de-o parte, și la urma urmei, din moment ce Biserica romano/catolică a fost pulverizată, cele trei orientări protestante câștigându-și legitimitatea existențială, cel puțin din perspectiva de gândire a secolului al XXI-lea, de ce nu ar fi avut dreptul și acest curent să-și dobândească dreptul de a coabita cu celelalte?

Pe de altă parte, chiar dacă David realmente ar fi alunecat spre sabatarianism, istoriografia secolului al XX-lea nu s-a putut debarasa de mentalitățile medievale de abordare a orientărilor confesionale? Sabatarianismul a fost considerat în istoriografia bisericească tradițională ca fiind o deviație de la creștinism, iar astăzi este tratat în continuare cu reticență.

Că David nu a fost sabatarian ne dovedește însăși sentința pronunțată de dieta de la Alba Iulia din 1579, el fiind condamnat pentru inovație și nu pentru sabatarianism. Desigur, și sabatarianismul era o inovație. La sinodul de la Sângeorgiu de Pădure din 11 noiembrie 1618 unitarienii și-au clarificat poziția în fața acestei acuzații, departajându-se în mod categoric de sabatarianism.

Această sectă, și de ce nu confesiune, în decursul existenței sale nu a pretins vreodată că David ar fi fost întemeietorul, părintele spiritual al ei. În plus, în cântările lor îi depreciază deopotrivă pe unitarieni și pe catolici, lutherani sau calvini[4]. La sabatarianism au trecut nu numai unitarieni, ci și catolici și calvini. Faptul că majoritatea sabatarienilor proveneau din rândul credincioșilor unitarieni este explicabil.

Teoreticienii acestei confesiuni Eőssi András și Péchy Simon au fost unii dintre cei mai de seamă

Sursa imaginilor: http://unel.unitarius.eu/20043/14-15.pdf

magnaţi ai Transilvaniei, ultimul ajungând în funcţia de cancelar al Transilvaniei în timpul lui Gabriel Bethlen (1513-1529). În virtutea titlurilor şi a poziţiei pe care o aveau, aceştia erau şi mari latifundiari. Eőssi şi Péchy iniţial au fost unitarieni iar pe domeniile lor au aplicat principiul *„cuius regio eius religio"*, şi nu la voia întâmplării focarul sabatarianismului s-a aflat în secuime unde aceşti magnaţi îşi aveau domeniile.

Din cauza presiunilor, preoţimea unitariană începe să se dezechilibreze. Într-o asemenea atmosferă tensionată, în 23 aprilie 1579, a fost convocată dieta de la Turda. Dieta a stârnit într-adevăr un viu interes deoarece urma să se ocupe de un caz major, judecarea lui David . În afară de reprezentanţii celor trei naţiuni, preoţimea calvină, lutherană şi cea unitariană au mai participat zece consilieri municipali, primarul din Cluj, respectiv foarte mulţi civili. Delegaţia clujeană a mai încercat o dată să intervină pe lângă Christof Báthori şi Kendi – cu atenţii – dar în zadar. Cazul lui Francisc David nu mai era o controversă teologică, ci devenise una de politică bisericească şi de stat[5].

Nobilimea a încercat printr-un ultim efort să-l tempereze pe principe referindu-se la legile dietale din anii trecuţi *„că din cauza religiei nimeni să nu aibă de suferit"*, dar maşinaţiunile lui Blandrata şi Socinus l-au influenţat pe acesta. Demersul făcut neavând rezultatul scontat, nobilimea unitariană a devenit ofensivă şi principele a suspendat lucrările dietei, şi în tot acest timp David, sleit de putere, a rămas în continuare în detenţie în propria-i locuinţă din Cluj.

După condamnarea acestuia la sinodul de la Alba Iulia din 1-3 iunie 1579, amintitul iezuit Leleszi János a trimis o scrisoare superiorilor săi la Roma, scrisoare în care a relatat desfăşurarea întregului proces, desigur, din prisma sa, de pe poziţia părtinitorului. El însuşi recunoaşte la începutul scrisorii că lui David nu i-a fost frică fiindcă era susţinut de marea nobilime.

Aceştia, aflând de intenţiile curţii, s-ar fi dezis de reformator, în afară de zece dintre ei. Tot autorul scrisorii ţine să remarce că iniţial principele ar fi vrut să rezolve acest caz în mod arbitrar, de unul singur, dar, la sugestia sa, Christof Báthori a decis convocarea dietei de la Turda[6].

David, în ciuda bolii, nu s-a lăsat înduplecat, declarând că este gata să moară pentru adevărul în care credea, dar dacă cineva pe baza Sf. Scripturi îl poate convinge de contrariu îşi va retracta învăţăturile. Maşinaţiunile au continuat, relaţia dintre Blandrata şi David a devenit una de ură personală: *„...ori mor eu, ori David..."* Finanţarea maşinaţiunilor a fost acoperită din

averea lui Blandrata[7]. Între timp sănătatea reformatorului s-a agravat atât de mult încât nu se mai putea deplasa. Chiar şi în aceste condiţii nu putea fi vizitat decât de fiica sa, de medic şi de bărbier, dar numai cu aprobări speciale. În 1 iunie 1579 a fost convocată dieta de la Alba Iulia. David a ajuns în oraş în 30 mai sub pază, după un drum istovitor, şi a doua zi a fost deferit justiţiei fără să i se pună la dispoziţie un avocat[8].

Trebuie să remarcăm din start că rezultatul procesului era uşor de prevăzut. Judecarea lui David a fost regizată pas cu pas şi practic sentinţa a fost stabilită dinainte, ea devenind inatacabilă. Toţi figuranţii îşi cunoşteau rolul pe care trebuiau să-l joace, numai David nu. Procesul a fost foarte tensionat şi s-a desfăşurat într-un mod arbitrar; nu s-a urmărit stabilirea adevărului, dacă "*nonadoramus*"şi „*noninvocando*" au figurat între tezele sinodului de la Oradea din 1569 şi dacă această învăţătură readusă acum în discuţie poate fi argumentată pe baza Sf. Scripturi.

Pe Christof Báthori nu l-a interesat nici măcar opinia lui Blandrata în această problemă. Obiectivul său major era anihilarea unitarianismului radical. Atât Blandrata, cât şi David în exclusivismul lor, ca mentalitate, nu şi-au dat seama că practic ei au fost folosiţi ca instrumente în atingerea unor scopuri politice. Blandrata, pentru a câştiga bunăvoinţa principelui şi pentru a salvgarda Biserica unitariană oficială adorantistă de la dezastru a hotărât sacrificarea lui David şi a unor principii de credinţă în care el însuşi, cel puţin parţial, credea[9]. Principiul nonadorantismului a fost o urmare firească, logică a disputelor antitrinitariene. Era uşor de prevăzut ce va urma.

În ciuda aparenţei de dispută, adunarea de la Alba Iulia a fost un proces politic prin excelenţă. Dacă s-ar fi dovedit că "*nonadoramus*" a figurat între tezele de la Oradea, atunci David nu putea fi acuzat de inovaţie. În acest caz procesul ar fi trebuit sistat. Cancelarul Csáky murise încă din 1577, iar pe ceilalţi doi executori testamentari Békés şi Hagymási nu se putea sprijini.

Înaintea procesului, iezuitul a avut o convorbire de şase ore cu Christof Báthori despre cazul de faţă. Cât de pornit era ultimul împotriva lui David reiese din scrisoarea sus amintită: „*...s-a plâns despre noile teze şi erezii ale lui Francisc David...*"[10]

Relatarea lui Leleszi este de-a dreptul surprinzătoare, cel puţin, dacă nu chiar şocantă. Cert e faptul că reflectă o realitate descrisă de un catolic, duşman de moarte al adorantismului. În repetate rânduri l-a rugat pe principe să nu admită organizarea unei dispute confesionale, dogmatice, pentru că, pe de o parte, adorarea lui Iisus este incontestabilă pe baza Sf. Scripturi, iar pe de altă parte, nu şi-a manifestat teama, ci convingerea („*egyeltalán nincs kétségem afelöl, hogy a kálvinisták és a lutheránusok szükségképpen alulmaradnak*") că în cazul unei dispute lutheranii şi calvinii ar fi învinşi. Minimalizează, depreciază chiar potenţialul de polemizare, argumentare al acestora. În acelaşi timp, recunoaşte tacit forţa de argumentare a unitarienilor nonadorantişti care: „*...se bazează numai pe cuvinte...*" şi nu acceptă deducţiile silogistice, nici autoritatea Sf. Părinţi[11].

Cât de influent era iezuitul la curtea princiară reiese şi din faptul că încă în seara zilei de 30 mai 1579 Christof Báthori i-a trimis ordinea de zi a procesului.

1. „Laicii şi preoţii să se prezinte în palatul princiar în 1 iunie la ora 7.

2. Se interzice atât laicilor cât şi clericilor să intervină în discuţii fără aprobarea principelui.

3. Principele îl citează pe Francisc David pentru că Biserica îl consideră inovator şi va fi întrebat dacă este autorul acelei teze care diferă de învăţătura iniţială...

4. Dacă David ar nega acest lucru, atunci se va dovedi contrariul prin martori şi scrieri.

5. În cazul în care ar recunoaşte că este adevărat atunci dr. Blandrata seniorul acelei Biserici căreia i-a fost episcop D. Ferenc, şi preoţii acestei confesiuni respectiv comunităţile din Transilvania şi Ungaria vor dovedi prin scrieri şi prin viu grai că teza aceasta a lui Francisc David nu numai că este nouă ci şi blasfematoare.

6. Pentru că în privinţa acestei probleme o dată a fost emis un decret prohibitiv, public, ca nimeni în privinţa religiei să nu introducă ceva nou în Biserică, de aceea în această chestiune nu este nevoie de dispută, înainte de toate, teologii acelei religii vor decide cum trebuie să opiniem despre Francisc David

7. În momentul în care se va discuta această problemă şi Francisc David în baza sentinţelor lui va fi declarat inovator, şi ceilalţi teologi şi slujitori al cuvântului lui Dumnezeu, individual îşi vor exprima părerea în această chestiune, după care părerile tuturor vor fi adunate şi consemnate în scris în faţa adunării, apoi Preamăritul Principe împreună cu Sfatul le va analiza şi va hotărî ce dispoziţii sunt necesare."[12]

În 1 iunie 1579 la ora stabilită în faţa unei adunări impozante a fost condus David, prăfuit, murdar şi tremurând – ne relatează acelaşi izvor. Dieta de la Alba Iulia nu s-a ocupat decât de cazul inovaţiei. Interesul atât al catolicilor, lutheranilor, calvinilor, cât şi al unitarienilor moderaţi a fost extrem de mărit, pentru că cel citat în faţa dietei trecuse prin toate cele patru confesiuni. Pe de altă parte, dieta a reprezentat şi un fapt inedit, trebuia să pronunţe o sentinţă într-un caz ce ar fi trebuit soluţionat de un sinod general. Deci la Alba Iulia nu a avut loc o dispută doctrinară precum au fost cele din deceniile trecute, ci un proces politic prin excelenţă.

Procesul a început cu citirea acuzării de către cancelarul Kendi Sándor: „*...pentru că sudălmile împotriva lui Dumnezeu nu mai erau suportabile, pentru ca otrava învăţăturilor periculoase să nu pătrundă mai adânc, înnoirile să*

nu se mai răspândească, prin autoritatea princiară domnul Francisc David a fost închis. Se interzice ca cineva neîntrebat să se amestece în această treabă..."

Apoi Blandrata a luat cuvântul şi l-a acuzat pe David de inovaţie arătând că a pus în pericol Biserica unitariană. În aceste momente reformatorul şi-a pierdut capacitatea de a vorbi coerent şi tare, de aceea cuvintele sale au fost transmise completului de judecată de către ginerele său Lucas Trauzner. Să urmărim câteva episoade din proces.

Cancelarul Kendi trece la ordinea de zi: „*Este adevărat că în predicile tale ai zis că Hristos nu trebuie adorat, şi că aceia care îl adoră sunt ca şi cum i-ar adora pe Maria, Petru şi pe sfinţii morţi?*"

Blandrata: „*...recunoşti scrierile apărute ca fiind ale tale?*"

David prin Trauzner: „*Ceea ce am scris eu recunosc ca fiind ale mele..., dar scrierile pe care le-au răspândit în numele meu, nu le recunosc ca fiind ale mele... da, am predicat că acea cinste a divinităţii care nu este poruncită în Cuvântul lui Dumnezeu, lui Dumnezeu nu-i poate fi plăcută; adorarea lui Iisus în Sf. Scriptură niciunde nu este poruncită, deci lui Dumnezeu nu-i poate fi plăcută. Dacă încercăm să găsim cauza adorării nu pe baza Sf. Scripturi, ci prin jonglerii, atunci tot din aceeaşi cauză am putea adora şi Duhul Sfânt.*"[13]

Într-adevăr tertipul folosit l-a strâns în colţ pe acuzator pentru că adorabilitatea Duhului Sfânt a fost repudiată tocmai pe baza lipsei de argumente biblice încă în 1566. Pentru a contracara cu uşurinţă strategia Blandrata a scos temerarul as din mânecă, acuzaţia de iudaizare. David în schimb a declarat în faţa adunării că acuzatorul la sinodul de la Oradea ar fi fost de aceeaşi părere. Indiferent dacă Blandrata[14] ar fi fost cândva de acord cu nonadorantismul sau dacă această învăţătură a figurat în documentul sinodului de la Oradea, el le-ar fi repudiat şi din motive lesne de înţeles le-a şi repudiat recomandând acelaşi lucru lui David. Acesta chiar dacă vorbea prin intermediar, din cauza bolii, a declarat: „*Aceasta nu o va face, pentru că nu pentru un om ferm ci pentru unul neserios este demnă retractarea cuvântului odată spus fără un motiv întemeiat.*"[15]

Principele văzând acutizarea polemicii şi temându-se de o turnură imprevizibilă a evenimentelor a impus pe tapetul discuţiilor întrebarea, nu dacă adorantismul este o învăţătură adevărată, ci dacă este nouă şi blasfematoare. Totuşi trebuie să admitem că Christofor Báthori a permis, în aparenţă, celor două părţi să se dueleze liber.

După acest episod David a cerut principelui amânarea discuţiilor pentru a doua zi. Desigur, tabăra adversă s-a opus pentru că în a doua zi urma să sosească o mulţime de susţinători ai lui David.

Nu de aceeaşi părere este paterul iezuit Leleszi. Conform acestuia, în prima zi a procesului reformatorul nu şi-a recunoscut învăţătura, s-a milogit principelui cerând amânarea dezbaterilor pentru a

Blandrata

http://www.eresie.it/Immagini/Pics/Immagini%20eretici%20italiani/biandrata.bmp

doua zi ca să se sfătuiască cu susţinătorii săi. Abia după un interogatoriu îndelungat s-a arătat dispus să recunoască nonadorantismul[16].

A doua zi discuţiile au continuat şi abia atunci – conform relatării lui Leleszi – David a păşit cu fermitate în arenă, apărând nonadorantismul. Este surprinzătoare afirmaţia conform căreia însăşi nobilimea unitariană ar fi declarat a doua zi că niciodată nu auzise de această învăţătură, dezicându-se de patronul ei spiritual. În urma etalării şi consultării documentelor şi cărţilor referitoare la problematica nonadorantismului, cel puţin din partea taberei lui David, s-a dovedit că în anii precedenţi Blandrata şi adepţii săi au fost părtaşi ai acestei învăţături. În timp ce juriul analiza acuzaţiile celor două tabere, David a cerut ca să se aştepte sosirea sentinţei Bisericii unitariene din Polonia la care se va supune, promiţând că va sista orice polemică respectiv inovaţie.

După o oră şi jumătate de dezbateri sentinţa a fost pronunţată, deşi pe baza cărţilor înfăţişate David a suferit o uşoară reabilitare. Oricum sentinţa dietei a fost formală, David a fost sacrificat tocmai de Biserica unitariană. În mod paradoxal principele Báthori a promovat o formă extremă de toleranţă acceptând

intoleranța unitarienilor față de fostul lor lider[17]. Posteritatea să judece în spirit obiectiv sau partizan atitudinea *„blandratiștilor"* și a curții. Aceștia într-adevăr au fost bănuiți dacă nu chiar acuzați că au împărtășit învățătura adorantistă. Primul care a abjurat a fost chiar Blandrata apoi Hunyadi Demeter; au urmat încă 25 de pastori unitarieni, și desigur trinitarienii din Ungaria; singurul care a declarat că nonadorantismul a figurat între tezele sinodului de la Oradea din 1569 și că învățătura nu provocase stupoare la acea vreme a fost pastorul calvin (sic!) – desigur pastor unitarian - din Baia Mare.

Sașii lutherani, care nu participaseră la dezbaterile sinodale antitrinitariene, nu au dorit să voteze motivând că ei de la 1545 nu introduseseră schimbări esențiale în cult. În final a urmat nobilimea unitariană care a declarat ferm că nu se va dezice de Francisc David și subscrie la *„nonadoramus"* și *„noninvocando."* Principele Christof Báthori, cancelarul Kendi și iezuitul Leleszi au declarat că învățătura lui David este blasfematoare și condamnabilă[18].

În ce măsură a fost sinceră ultima încercare a taberei unitariene moderate de a-l salva pe David de la temniță este de discutat. Blandrata și adepții săi l-au asigurat pe acesta că vor obține grațierea de la principe. Îmbrățișarea și sărutul lui Blandrata, în plin proces, au fost considerate până și de principe ca fiind *„sărutul lui Iuda."*

În schimb, trinitarienii din Ungaria, urmași fideli al lui Méliusz, au cerut poruncitor principelui să-l condamne la moarte pe blasfemator (*„istenkáromló"*) prin lapidare, iar catolicii prin ardere pe rug. Iată scrisoarea calvinilor din Ungaria: *„Noi pe Tine Preamărite principe ca păzitor al legilor bisericești și lumești, împreună cu consoarta ta și progeniturile tale, cu toată seminția ta, conform demnității noastre te citâm înaintea judecătorului cumplit Iisus Hristos, pe care l-a hulit, dacă îl lași în viață."*[19]

Principele Christof Báthori a cântărit cu echilibru cele două revendicări, având în vedere faptul că de la mișcarea husită nu au mai avuseseră loc în Transilvania execuții din considerente religioase. Dacă dieta de la Turda a reprezentat episodul unei înfruntări în cadrul căreia cele două tabere prin încrucișarea săbiilor și-au putut evalua potențialul de luptă, în mod cert dieta de la Alba Iulia, în primul rând, a însemnat o nouă lovitură sub centură aplicată curentului nonadorantist - și Blandrata fără să fi intuit - inclusiv Bisericii unitariene adorantiste, iar în al doilea rând a însemnat prima victorie publică și categorică a Contrareformei.

Fără îndoială calvinii din Ungaria și Transilvania aveau susținere atât din partea principelui, a soției acestuia, și a lui Kendi, ultimii doi fiind calvini. Evul Mediu într-adevăr a fost intolerant atunci când se punea chestiunea conservării identității și a entității confesionale, și probabil era nevoie de o atitudine tranșantă. Totuși au existat capete luminate, care sincer sau dintr-o perspectivă strategică au abordat alteritatea, pe care au acceptat-o sau nu, sau poate nici nu au realizat-o altfel.

Luther era de părere că ereticii trebuie convinși nu prin foc și sabie, ci prin cuvântul lui Dumnezeu, fapt care nu l-a împiedicat să ceară nobilimii înăbușirea în sânge a mișcării anabaptiste. Desigur mișcarea anabaptistă din Germania condusă de Thomas Münzer nu a reprezentat doar o bulversare dogmatică, ci efectiv un cataclism social.

Arhiepiscopul de Strigoniu Pázmány Péter (1570-1637), printr-o activitate laborioasă și furibundă, a reușit să recatolicizeze în bună parte atât Ungaria cât și Transilvania. Este efectiv surprinzătoare axioma care era scrisă pe stindardul de luptă al Bisericii romano-catolice care se afla în profundă criză: *„Ereticii nu trebuie exterminați, ci luminați prin cuvântul viu."*[20]

Mă îndoiesc ca principele împreună cu completul de judecată sub influența petiției amenințătoare redactată de calvinii din Ungaria să fi adoptat decretul de condamnare a lui David. În a treia zi dezbaterile au luat sfârșit foarte repede. Completul de judecată a decis: *„Înălțimea Sa a înțeles toată această chestiune, adică tu ți-ai urmat învățătura scornită de mintea ta, ai părăsit unitatea bisericească, te-ai dedat la sudălmi nemaiauzite, blestemate și împotriva lui Dumnezeu, le-ai făcut publice împotriva hotărârilor generale ale țării și ai devenit inovator. De aceea Înălțimea Sa din cauza faptelor tale drept pildă pentru alții te pedepsește, ca alții să se înspăimânte de alte inovații smintite. Până când Înălțimea Sa principele va vrea, vei rămâne închis."*[21]

În istoriografia bisericească este acreditată și astăzi ideea că David a fost martirizat, fiind condamnat la închisoare pe viață. Totuși, dacă citim cu atenție textul legii, reiese cât se poate de clar că sentința nu a fost definitivă; reformatorul găsit vinovat de inovație va rămâne închis până ce principele va vrea, ceea ce însemna posibilitatea unui recurs, a reevaluării, rejudecării cazului. Cred că nu ar fi fost improbabilă grațierea lui David dacă acesta nu s-ar fi stins din viață după 6 luni de detenție. Condamnarea lui David a produs consternare și revoltă atât în Transilvania cât și în Occident, desigur în mediile de gândire liberală.

Este lesne de închipuit ce a urmat după condamnarea lui David. *„Voi bate Păstorul, și oile turmei vor fi risipite."*[22] Personalitatea, prestigiul reformatorului de talie europeană au fost anihilate. Cei zece dărăbanți l-au preluat jucându-se îndelung cu potcapiul acestuia. Nimănui nu i s-a permis să-l însoțească. Cancelarul Kendi a cerut ultimativ nobilimii unitariene să semneze declarația conform căreia se dezice de acesta și învățăturile lui, în caz contrar va împărtăși aceeași soartă.

Adevărul este că nobilimea unitariană, pe de o parte, într-un timp atât de scurt, nu a putut lua cunoștință deplină despre cursul evenimentelor, iar pe

de altă parte, era timorată de rapiditatea derulării procesului. Totuşi au obţinut o amânare de o zi după ce numele lor au fost consemnate. Sub presiunea politică puternică şi de moment nobilimea a cedat. Trauzner însuşi a fost arestat fiind obligat să abjure.

Desigur nici Christof Báthori şi nici membrii Dietei nu au suferit de obtuzitate politică, nu au găsit de cuviinţă să aplice aceeaşi măsură şi împotriva adepţilor lui David . Nu era de dorit să se ajungă la generalizarea condamnărilor; de fapt s-a adeverit în timp că anihilarea lui David a pus capăt procesului inovator. Nu era de dorit un război cu Biserica unitariană adorantistă, oficială care era sprijinită de o bună parte a nobilimii.

Procesul, sentinţa de la Alba Iulia, a fost menit să-i avertizeze pe inovatori că în cazul nesistării inovaţiilor, evenimentele pot lua o turnură imprevizibilă şi cu totul nedorită. După ce a fost citită sentinţa de condamnare a lui David cancelarul Kendi s-a adresat ultimativ nobilimii unitariene: *„Aţi văzut ce s-a întâmplat cu căpetenia voastră. Ca să nu fiţi găsiţi părtaşi în rătăcirile lui, depuneţi mărturie că Hristos este Dumnezeu din veşnicie la care trebuie să vă rugaţi din toată inima voastră."*[23]

Curtea princiară, factorii politici au considerat că numai astfel pot sista inovaţiile ce au pus în pericol stabilitatea politică şi confesională a principatului. Dacă este să dăm crezare călugărului iezuit Leleszi János, populaţia clujeană însăşi a sărbătorit înfrângerea lui David, abjurând nonadorantismul şi l-a primit cu bucurie pe primul.

Relatarea lui Leleszi frizează nu numai hilarul ci şi incredibilul atunci când afirmă că: *„Toţi arianiştii se ruşinează de urâciunea lor." („Ugyanis minden arianus szégyelli a maga csufságát."*[24]

În 5 iunie 1579 David a fost dus în închisoarea din cetatea Devei drept pildă pentru cei care ar încerca să bulverseze ordinea confesională şi socială statuată în constituţie. În zadar au încercat clujenii să-l elibereze. Trebuie să recunoaştem că David, în ciuda ideilor sale progresiste, (r)evoluţionare, a reprezentat un factor de bulversare, poate cataclismică, dogmatică pentru principatul transilvănean; dar, ne punem întrebarea: ce pericol ar mai fi putut reprezenta un bătrân care în sala de judecată a fost dus de două persoane fără să mai poată vorbi?

Pentru detensionarea vieţii sociale şi confesionale din Cluj, la ordinul principelui, în 1 iulie 1579 Blandrata s-a prezentat în oraş pentru a alege un pleban unitarian! În 3 iulie primarul a convocat Consiliul celor 100, dar dintre aceştia doar trei şi-au dat acordul să-l aleagă pe favoritul curţii, pe Hunyadi Demeter.

Municipalitatea clujeană, fiind pătrunsă şi convinsă de nedreptatea sentinţei de la Alba Iulia, a mai încercat o dată inclusiv prin mituire – municipalitatea a trimis câte un potir din aur atât principelui cât şi lui Blandrata - eliberarea lui David şi reaşezarea acestuia în demnitatea de pleban al oraşului şi episcop al Bisericii unitariene. În zadar însă, Hunyadi Demeter, în ciuda apartenenţei sale confesionale, era un prieten apropiat nu numai al lui Blandrata, ci şi a familiei Báthori[25].

Municipalitatea clujeană ori nu era bine informată de intenţiile şi hotărârile de culise ale curţii, ori mai spera într-o minune. Obiectivul principal al familiei Báthori era aducerea în ţară a ordinului iezuiţilor prin care urma să se realizeze recatolicizarea[26].

Încă înainte de procesul de la Alba Iulia a fost desemnat locul unde urma să fie construit colegiul iezuit. Încă în 2 iulie 1579 la Cluj a fost convocat un sinod unde Hunyadi Demeter prin uneltirile lui Blandrata, prin forţă, a fost ales pleban al Clujului şi episcop al Bisericii unitariene, a fost redactată şi apoi adoptată o mărturisire de credinţă *„Consensus ministrorum."*

La sinod a fost prezentă marea majoritate a preoţimii unitariene. Pastorii unitarieni au fost şantajaţi de la bun început de Blandrata care a declarat în faţa adunării elective că a promis principelui adoptarea unei mărturisiri de credinţă unitariene sociniene. Aceştia au refuzat demersul său, dar şi-au trecut numele pe o listă care ulterior a fost ataşată mărturisirii de mai jos. Din cei prezenţi doar 20 de pastori au votat, adică l-au ales în demnitatea de episcop pe Hunyadi Demeter, care practic a fost impus de curte. Dacă cu Stancaro au început polemicile antitrinitariene, cu noul episcop unitarian moderat ele au luat sfârşit.

Reproducem în întregime mărturisirea de credinţă adorantistă *„Consensus mistrorum":*

I. *Credem că Iisus Hristos din Nazaret este unicul născut Fiu al Dumnezeului Preaînalt conform înţelegerii corecte a scripturilor din următoarele motive.*

a) *a fost zămislit de Duhul Sfânt*

b) *a fost uns cu Duh Sfânt şi putere peste oameni, a primit Duh Sfânt peste măsură...*

c) *Dumnezeu i-a dat slavă şi putere peste măsură în Cer şi pe Pământ după ce a înviat.*

d) *Dumnezeu Tatăl în plinătatea timpurilor a creat prin El toate şi ni l-a dat nouă spre mântuire şi moştenire.*

II. *Credem că acest Iisus trebuie cinstit şi adorat pentru că Tatăl a dat Fiului totul şi a rânduit ca de El să ascultăm, să-l cinstim şi să-l adorăm. În El a fost ascunsă comoara înţelepciunii şi a cunoaşterii şi noi să ne împărtăşim din ea. Cinstindu-l pe Fiul îl cinstim pe Tatăl, crezând în Fiul credem în Tatăl...*

III. *Credem că Iisus este adevăratul Mesia, când a fost pe Pământ a dat a lor Săi prin Cuvânt şi Duhul Sfânt toate binecuvântările duhovniceşti. Deci trebuie chemat în ajutor; de aceea l-a dat Dumnezeu toate binecuvântările pentru ca în strâmtorare să avem încredere în El rugându-l: „Iisus fiul lui David ai milă de mine", „Doamne Iisuse ia sufletul meu la*

tine". De aceea, când a venit pe lume, mulţi au apelat la El. Dar nu este invocat precum Tatăl... formula de adorare nu e ca a Tatălui: „Tatăl nostru", ci aşa încât suntem încredinţaţi despre faptul că ceea ce i-a dat Tatăl ne dă şi nouă din belşug precum a promis „...ceea ce cereţi în numele meu eu vă voi da..."[27]

Blandrata a cerut confirmarea lui Christof Báthori abia după ce a obţinut semnăturile pastorilor unitarieni prin înşelăciune[28].

Tot la acest sinod s-a adoptat regulamentul de funcţionare a Bisericii unitariene sociniene. S-a instituit un consistoriu format din 24 de persoane cu atribuţii disciplinare. Noile norme de disciplină aveau menirea de a statua ordinea în Biserică şi de a extirpa nonadorantismul.

1. *„Nimeni să nu îndrăznească să polemizeze despre diferendele doctrinare şi despre inovaţii în public sau individual.*

2. *Preoţii de la amvon să nu polemizeze şi să nu tulbure sărmanul popor cu păreri nefolositoare, ci dimpotrivă să-l îndemne la facerea de fapte bune(!)*

3. *Înainte de predică să se rostească Tatăl Nostru în numele lui Iisus; la sfârşitul predicii când poporul este slobozit în loc de binecuvântare să se rostească aceste cuvinte din II. Tesaloniceni 2. 16-17: „Şi însuşi Domnul nostru Iisus Hristos şi Dumnezeu, Tatăl nostru care ne-a iubit şi ne-a dat, prin harul Său, o mângâiere vecinică şi o bună nădejde, să vă mângâie inimile şi să vă întărească în orice lucru şi cuvânt bun."*

4. *Nici un preot să nu îndrăznească să-şi schimbe sau să aleagă alt loc (parohie n.a.) fără ştirea superintendentului şi a consistoriului. Consistoriul promite că în scurt timp va pregăti proiectul de reformă a Bisericii pe care îl va înainta sinodului."*[29]

O parte a preoţimii a semnat documentul din convingere, cealaltă parte din constrângere. În 14 septembrie 1579 episcopul Hunyadi Demeter a convocat o şedinţă a consistoriului şi a înaintat un nou regulament de disciplină bisericească intitulat „*Disciplina Ecclesiastica*" care a ordonat reintroducerea euharistiei şi a paedobaptismului. Consistoriul în majoritate format din pastori nonadorantişti a cerut încă o dată răgaz de gândire până la 1 noiembrie 1579[30].

Preoţimea nonadorantistă fidelă principiilor raţionaliste a ezitat să semneze documentul, iar curtea şi Biserica unitariană adorantistă oficială a prevăzut negaţionismul acesteia. Ca atare, pentru a restabili ordinea, a fost urgentată convocarea unei noi diete.

Dieta de la Turda din 21-24 octombrie 1579 a hotărât: *„...inovaţiile de zi-cu-zi din ţară care şi până acum de mai multe ori au fost interzise şi, din cauză că şuşotelile persoanelor particulare şi bisericeşti nu mai contenesc, s-a hotărât: că aceia care vor fi găsiţi ca fiind inovatori conform legilor de mai dinainte să fie pedepsiţi."*[31]

Proaspăta lege era categorică şi exista deja precedent pentru pedepsirea acestei „*infracţiuni*", adică a inovaţiei. Exista doar o singură alternativă: supunerea. Între timp a sosit sentinţa Bisericii unitariene din Polonia despre problematica nonadorantismului. David, cum era de aşteptat, a fost condamnat. Sentinţa aceasta era previzibilă, pentru că Biserica unitariană poloneză era de orientare sociniană şi se afla sub epitropia lui Socinus care la acel moment se afla chiar în Polonia. Sentinţa în problematica sus amintită a fost trimisă consilierilor ecleziastici sub ameninţarea că dacă nu o vor semna urmau să fie pedepsiţi drastic. Pastorii unitarieni în frunte cu Sztárai Miklós şi Óvári Benedek au fost nevoiţi în contextul confesional-politic să semneze documentul. Doar trei au avut curajul să se opună: Pictoris Máté, Udvarhelyi János si Erdődi András.

După îngenunchierea consilierilor ecleziastici a urmat preoţimea de rând. În 6 ianuarie 1580 a fost convocat un sinod care avea această menire. Din 250 de pastori doar 18 nu au semnat documentul; acestora li s-a retras dreptul de a predica până când se va adopta o hotărâre definitivă. Totodată s-au constituit 12 seniorii (protopopiate); seniorii, după ce au depus un jurământ de credinţă foarte riguros, urmau să supravegheze asupra disciplinei din cadrul Bisericii[32].

În timp ce se derulau aceste evenimente, Francisc David se apropia de cele veşnice în anonimatul cetăţii din Deva. Deţinem prea puţine date referitoare la ultimele şase luni pe care le-a petrecut în temniţă. Ştim doar că a fost izolat complet; cunoaştem numele comandantului temniţei, István, şi al aprodului care avea singur dreptul de a intra în celulă, Királyfi István.

Desigur atât contemporaneitatea cât şi posteritatea, cel puţin cea din Transilvania, l-au condamnat pe acest reformator exotic şi mult prea temerar în gândire pentru veacul al XVI-lea. David era convins de adevărul nonadorantismului şi se considera ca şi Luther, Zwingli, Calvin şi alţi reformatori că este singur menit să ducă la bun sfârşit misiunea dumnezeiască ce i-a fost încredinţată. Ultimii trei şi-au construit eşafodajul doctrinar totuşi pe fundamentul tradiţional. Pentru David, aceştia au demarat procesul de epurare a credinţei de rămăşiţele papismului, lui revenindu-i misiunea de a curăţi Evanghelia de învăţătura Antihristului.

David nu a înţeles de ce contemporanii săi nu au priceput şi nu au asimilat nonadorantismul. Nu a înţeles legea evoluţiei ideologice, nu a înţeles că în istorie dezvoltarea, evoluţia, progresul nu se realizează în salturi. *„Nu a înţeles că cele mai strălucite ambiţii ale minţii umane nu pot fi realizate din cauza barierelor condiţiei umane."*[33]

David a fost în primul rând victima reacţiunii catolice sprijinită, voit sau nevoit, de Biserica unitariană moderată şi de Biserica reformată, în al doilea rând, a fost victima convingerilor sale, respectiv a verticalităţii ideologice care l-a copleşit la bătrâneţe. La acestea mai

putem adăuga faptul că Reforma a reprezentat primul asalt al orăşenimii împotriva feudalismului şi în acelaşi timp prima perioadă a manifestării raţionalismului. Lutheranismul şi calvinismul au îmbrăţişat cuceririle primare ale raţionalismului rămânând în continuare tributare tiparelor de gândire dogmatică tradiţionale.

Unitarianismul a anticipat iluminismul şi a abordat chestiunile dogmatice în mod liber, raţional, încercând să împace credinţa cu raţiunea, însă pentru „*omul mic*" al secolului al XVI-lea aceste concluzionări tranşante, finalizatoare ale raţionalismului, i-au părut, dimpotrivă, iraţionale şi blasfematoare.

Raţionalismul fără doar şi poate a fost virtutea şi meritul unitarianismului, dar în egală măsură şi tragedia sa. În mod paradoxal la căderea lui David a contribuit chiar contextul confesional atât de permisiv, legea libertăţii conştiinţei din 1568. Această lege nu numai că a garantat libertatea cuvântului ci efectiv a încurajat înnoirile. Nu la voia întâmplării efervescenţa, febrilitatea diferitelor înnoiri şi învăţături a cuprins şi plebea; nu la voia întâmplării s-a declanşat acea mişcare populară pietistă şi escatologică a lui Gheorghe Crăciun (Karácsonyi György) din 1570 care s-a soldat cu un dezastru asemănător cu cel de la Münster[34].

De aceea dieta de la Târgu Mureş din 1571, chiar dacă reconfirmă libertatea conştiinţei prin remarca dacă vreun „*minister*" ar cădea în „*exces criminal*", şi-a propus sistarea inovaţiilor ce puteau pune în pericol stabilitatea confesională a principatului, David simţindu-se în siguranţă sub scutul acestor legi permisive a continuat inovaţiile.

După şapte luni de detenţie, părăsit, izolat, umilit, consumându-se într-o dramă duhovnicească, intelectuală şi sufletească, cel care a întemeiat religia despre „*Unul şi adevăratul Dumnezeu*" s-a stins din viaţă în 15 noiembrie 1579.

Francisc David a părăsit acel secol, al XVI-lea, nu doar condamnat şi singur, ci efectiv neînţeles. Este adevărat că sub presiunea curţii princiare atât nobilimea cât şi preoţimea unitariană au fost forţate să se dezică de învăţăturile reformatorului căzut în dizgraţie. Drama spirituală, dogmatică a lui David, moartea acestuia în cetatea Devei, care a survenit după mai bine de şase luni de detenţie nu au fost cauzate de torturile fizice; cauzele stingerii sale rapide - fizice şi mai cu seamă intelectuale, spirituale - pot fi puse pe seama trădării lui Blandrata. Acesta, prin influenţa politică de care dispunea încă în timpul vieţii reformatorului, a reuşit să determine preoţimea unitariană să se dezică de nonadorantism.

Drama spirituală a lui David a constat în trădarea neîndoielnică de care a avut parte; David a fost trădat nu numai de Blandrata, ci şi de preoţimea unitariană, ceea ce i-a adâncit drama spirituală şi i-a grăbit sfârşitul. Însuşi istoricul reformat Pokoly József îi aduce un omagiu acestui reformator care a trecut printr-un periplu confesional destul de obişnuit în epocă: „*După ce principele l-a condamnat pe viaţă pe David în cetatea Devei, în noiembrie a aceluiaşi an moartea şi-a făcut milă de mult luptătorul şi pătimitul mare bărbat, şi l-a strămutat în ţara veşnică în care el nu a încetat să creadă niciodată.*"[35]

Deţinem un document care descrie cauzele arestării lui David şi maniera în care a decurs procesul. Documentul nu poate fi datat cu exactitate, dar literele şi felul scrierii ne permit să-l plasăm la sfârşitul secolului al XVI-lea începutul secolului al XVII-lea.

Relatarea în stilul cronicăresc a fost redactată pe baza unui alt izvor rapsodic. Autorul documentului nu este cunoscut. Textul este bilingv, de aceea îl reproducem integral: „*Utólszori David Ferenc vallása, az kiért condemnálták, ez volt, quod Christus non est inuocandus in precibus, quia inuocatio Soli Deo Patri debetur, Et ipse Christus docuerit, nominem inoucandum esse, nisi Solum Deum Patrem celestem. Ez controversiát inditotta volt Dáuid Ferencz anno 1578 et 1579. Ebbe az értelemben volt Georgius Blandrata is az elein, de végre David Ferenczтűl elpártolt. Erre ez controuersiának megh disputálására Blandrata hitta vol be Erdélbe Basileából Faustus Sozinust, és ezt opponália David Ferenczнek. Blandrata hogy ne mutassa, hogy telliesség-oppugnállia és el akarja rontani az David Ferencz oppinioiát, mondgya, hogy irion Socinus ez dologrúl, és David Ferencz is, ez két irást küldjék Lengyel országba az ott való Arrianus papoknak, és az mit azok itilnek, abban állianak meg Sinodus akaratiából. Igy az Lengyel országi Arriánusok is refutálták David Ferencz vallását, és végre David Ferenczet meg fogták, hogy ugyan azon heresisben akart perseurálni, quod diceret, quod diceret pertinaciter Christum non esse inuocandum, non colendum, non dicendum Deum, et inter cessendum inter hos tres Blandratam, Dauidem et Socinum, theses et antitheses Disputationes. Tandem Anno 1578 Conuentus Synodalis Thordae indicitur a Francisco Dauide, repugnante, ne fieret, Blandrata. Dauid Saepius Dixisse fertur. Idem esse Jesum, Mariam et Sanctos inuocare mortuos. Indictus et Conuentus seu Comitia Transsiluaniae ad 27 diem Aprilis, anni 1579, in quibus condemnatur Franciscus Dauid blasfemiae et erroris. Franciscus iuravit se velle stare iudicio Ecclesiae Polonicae eiusdem confessionis. Et Franciscus ad extremum usque spiritum affirmavit Jesum Christum non esse inuocandum, non esse nominandum Deum, non esse colendum ut Deum.*

In Conuentu Tordensi, anni 1578, numerat sunt ministri 322. Lucas Trauzner gener Dauidis fuit patronus eius, cum Dauid prae infirmitate et morbo loqui non posset. Alexander Kendy accusauit Franciscum Dauidem coram Principe in Comitijs regni ad 1. Julij indictis 1579. Ipsi Ariani ministri, consocij eius, detulerunt Dauidem ad Christoforum Bathori, et innuationis accusarunt. Franciscus Dauid ab Alba deportatus est Deuam ad Carceres, ubi 15 novembris est mortuus, eodem 1579 anno."[36]

David s-a stins din viaţă răpus nu atât de boală fizică, ci de o febră spirituală şi cerebrală. În ciuda detenţiei, a înălţimii zidurilor cetăţii din Deva, David

nu a cedat; cu sufletul tulburat, cu convingerea şi credinţa nestrămutată a acceptat martirajul. Atitudinea unor asemenea personalităţi care acceptă martirajul au o convingere argumentată, un crez asumat pentru care sunt capabile să se sacrifice. Verticalitatea, intransigenţa dogmatică a lui David a fost considerată de contemporanii săi ca fiind erezie, diabolism, iar de istoricii moderni obtuzitate ideologică şi o abatere gravă de la principiul fundamental al creştinismului, adică Sf. Treime.

David a avut şi a îndeplinit o mare misiune în istoria dogmatică a creştinismului. A fost un mare şi îndrăzneţ gânditor care cu dorinţa incomensurabilă faţă de adevăr fără frică a înaintat pe calea emancipării raţiunii umane, cale pe care Luther şi Calvin au făcut doar câţiva paşi.

Nu consider că în istoria progresului ideologic a umanităţii se datorează în mod exclusiv unitarianismului înfăptuirea unor realizări precum respectarea dreptului individului, dreptul de liberă cercetare, libertatea confesională, dar unitarianismul le-a demarat şi a contribuit esenţialmente la concretizarea acestora.

Atât lutheranismul cât şi calvinismul au devenit sisteme ermetice, confesiuni dogmatice rigide din perspectivă unitariană şi totuşi în comparaţie cu catolicismul au reprezentat într-o anumită măsură progresul şi libertatea umană. Trebuie să recunoaştem fără să cădem în arealul aprecierilor partizane că unitarianismul încă de la începuturile sale şi cu toate confesiunile s-a manifestat în spiritul toleranţei, respectiv a fost promotorul libertăţii conştiinţei.

David a fost înmormântat de conducerea temniţei – căpitanul István şi gardianul Királyfalvi István - la marginea oraşului lângă o piatră funerară romană[37]. David realmente a avut parte de o înmormântare cu totul opusă importanţei şi misiunii canalizatoare pe care a avut-o. Totuşi, paradoxul poate fi considerat emblematic. La căpătâiul unei lumi antice – piatra funerară romană, găsindu-şi sălaş veşnic acest reformator cu un sfârşit atât de imprevizibil, a dat naştere unei noi lumi, Lumii moderne, Libertăţii de gândire.

Unul din iezuiţii de marcă ai epocii, Antonio Possevino, apropiat al Báthoreştilor, a descris ultimele zile ale vieţii acestuia în culori tipice vremii, de pe o poziţie partizană: *„În ultimele zile ale vieţii a înnebunit, în faţa lui s-au prezentat o mulţime de draci şi el le-a vorbit astfel: Iată-i pe cei care mă aşteaptă ca să-mi fie tovarăşi în călătoria mea.*" Desigur aceeaşi părere a avut-o şi despre John Wiccliff, Martin Luther, Jean Calvin[38].

Înainte de a se stinge din viaţă, David a lăsat un ultim mesaj, un testament scris pe peretele celulei din temniţa din Deva[39]. *„Timp de 10 ani mi-am slujit patria, şi fidelitatea mea am dovedit-o de mai multe ori. Dacă mă întrebi ce vină am, de ce am devenit urât de patria mea? Pentru că am cinstit un dumnezeu şi nu trei. Pioşenia care nu m-a lăsat să-l multiplic pe Dumnezeu a devenit vina mea. Nu am putut divide totul fără de părţi, şi limba mea nu a putut confunda finitul cu infinitul; m-am temut să-l schimb pe cel născut cu cel din veci. Nu mi-am putut înrobi mintea ca să cred că neadevărul este adevăr. Nu am putut urma învăţătura blestemată a lui Sabelius. Incomensurabilul pe care universul nu-l poate cuprinde, nu l-am putut închide în pântecele unei fecioare. Am tăgăduit faptul ca Dumnezeu să fi fost copil şi că a plâns, să fi fost înfometat, însetat, să se fi temut de durere, şi să fi avut parte de o moarte cruntă. Mi-a fost ruşine să-mi întinez limba şi sufletul curat, am mărturisit adevărul şi am tăgăduit neadevărul. Acestea sunt păcatele mele, de aceea am fost considerat fără de dumnezeu (istentelen), acestea sunt cauzele dramei mele. De aceea am meritat să fiu pedepsit, fapt pentru care posteritatea va fi mirată, despre care cred că va urma o credinţă mai curată...Când va înceta mintea omenească să mai creadă în neadevăr? Când va părăsi superstiţia Pământul? Când va cinsti lumea pe unul şi adevăratul Dumnezeu în simplitatea sa, şi nu pe cel întreit? Să dea Dumnezeu să se întoarcă vechea statornicie în adevăr şi Pământul să fie guvernat de vechile legi. Sabia papilor, crucea, imaginea morţii, nimic nu va împiedica în drumul său adevărul... Am scris ceea ce am simţit şi ceea ce am simţit cu sufletul încredinţat adevărat am vestit. Sunt convins că după moartea mea învăţăturile predicatorilor falşi se vor prăbuşi."*[40]

Nimeni nu poate nega că în istoria mentalităţilor au existat curente fie ele religioase, filosofice sau politice şi că acestea au comportat o natură exaltată, exclusivistă şi au culminat prin a comite excese, dar în aceeaşi măsură au putut fi şi benefice.

Istoriografia contemporană referitoare la Reformă a relevat faptul că în cadrul acestui curent care a redirecţionat cursul istoriei confesionale al Europei au existat trei factori: religios, politic şi economic. Aceşti factori s-au manifestat într-o împletire, în simbioză, în anumite perioade unul sau altul din ei a predominat în dinamica socio-politico-confesională.

Blandrata a înţeles direcţia, cursul, conţinutul şi temporalitatea acestor factori; în acel moment factorul politic era cel care prima. David nu a putut percepe alternarea, predominanţa acestor factori, pentru el doar principiile de credinţă erau importante. Atât David, cât şi Blandrata în intransigenţa lor nu şi-au dat seama că au fost folosiţi drept instrumente, ocazii pentru atingerea unor obiective, interese de stat: anihilarea lui David şi a nonadorantismului, respectiv aducerea iezuiţilor în ţară. Blandrata ştia că pentru a obţine bunăvoinţa principelui era nevoie de un sacrificiu, iar ţapul ispăşitor a fost David.

Polemicile sinodale din Transilvania Reformei au reprezentat culmea disputologiei creştinismului şi au reliefat vulnerabilitatea unor dogme ce erau considerate ca fiind sacrosante, imuabile. Figura cea mai importantă a acestor dispute cu siguranţă a fost

David. Acesta, în finalul fazei disputelor calvino-unitariene, a repudiat toate scrierile Sf. Părinţi şi hotărârile sinodale papale, acceptând o singură autoritate, Sf. Scriptură, dar la sfârşitul vieţii i-a contestat inspiraţia divină. Lui David nu i se poate nega exemplara cunoaştere a Sf. Scripturi. Însuşi unul din cronicarii contemporani cu evenimentele, iezuit de altfel, Szántó Aratorr István recunoştea: *"...rendkívül jártas volt a Szentírásban úgy, hogy a Bibliát könyv nélkül tudta, az egyik szent könyvet a másikkal magyarázta.", („...a fost umblat într-un mod deosebit în Sf. Scriptură, aşa încât cunoştea Biblia pe din afară, pe una din cărţile sfinte o explica cu cealaltă.)"*[11]

David, fiind angrenat într-o dinamică spirituală mult prea laxă, efervescentă, dar continuu dinamitată, a perceput mai toate curentele religioase din epocă; desigur, nu le-a asimilat pe toate, dar a avut o aplecare accentuată pentru a studia tot ce e nou, şi-a susţinut părerile, mai apoi convingerile cu multă înverşunare şi grăitor, pentru scurt timp, pe care apoi le-a abandonat. Potenţialul de cercetare, de explorare a minţii umane l-a condus pe tărâmurile unor principii noi şi din ce în ce mai exotice.

Nu subscriu la părerea istoricului reformat Zsilinszki Mihály, de altfel în general obiectiv în evaluarea unitarianismului şi a persoanei lui David, conform căruia acesta nu a avut puterea sufletească necesară pentru a rămâne statornic unor principii de credinţă

Secolul al XVI-lea, care a coincis cu epoca Reformei, a fost el însuşi secolul instabilităţii în care trădările politice şi religioase erau la ordinea zilei nemirând pe nimeni. Renegând principiile de credinţă ale lui Luther şi Calvin s-a apropiat de cele ale lui Servet, Paleologus şi Glirius, mai mult decât de cele ale lui Socinus, fapt pentru care Biserica unitariană de astăzi refuză denumirea de sociniană.

Soarta tragică a lui David a dovedit că principiul liberei cercetări extrapolat până la limită, şi poate aplicat incorect sau forţat, poate conduce şi pe cele mai luminate, echilibrate capete, şi pe cele mai sincere inimi, de altfel bine intenţionate, într-un amalgam de idei şi concluzionări pe care epoca respectivă nu a fost pregătită să le asimileze.

David era convins de puterea nelimitată a minţii umane de a putea pătrunde tainele dumnezeieşti, şi de a-l putea cunoaşte pe Cel considerat de teologii Reformei şi catolici drept incognoscibil. De aceea şi-a revizuit tot timpul convingerile, el nu a putut fi teologul care să se limiteze la a-l cunoaşte pe Dumnezeu doar prin credinţă, ci şi cu inima. Dacă a fost animat de trufie intelectuală şi sufletească prea puţin importă, cert e faptul că el a vrut să exploreze la nesfârşit adâncimile creştinismului primar, şi-a făcut un ideal, un obiectiv existenţial din restaurarea completă a creştinismului primar aşa cum l-a propovăduit Iisus, dar reliefarea, scoaterea în evidenţă a nonadorantismului i-au fost fatale.

Desele revizuiri dogmatice ale lui David rezultă din seismele ideologice ale vremii; cazul său nu a fost singular, dar a frapat, a surprins opinia publică europeană, pentru că nimeni nu se aştepta ca tocmai în acel Babel confesional să se ajungă la o asemenea măsură radicală. Condamnarea lui David a produs stupoare şi revoltă în rândurile antitrinitarienilor din Europa.

Din retrospectiva secolului al XXI-lea se impune o reconsiderare istoriografică a acestui caz, având în vedere contextul confesional atât de lax şi tolerant care exista în Transilvania. Se impun din start câteva întrebări capitale. De ce s-au sfârşit atât de tragic disputele dogmatice din 1578-1579 având în vedere că polemici de o asemenea coloratură şi anvergură au avut loc începând cu disputa de la Sighişoara din 1538? Diametralităţi doctrinare opuse au existat şi în cadrul acelor sinoade, precum am arătat, dar nici unul din ele nu s-a sfârşit atât de regretabil.

În primul rând, ce l-a determinat pe Blandrata – într-o Europă protestantă, indiferent de orientare confesională, dispunând, desigur, şi de influenţă politică să se debaraseze de ideile mai radicale şi să-l denunţe pe David?

În al doilea rând, gestul lui Blandrata nu numai că a uimit opinia publică europeană, ci efectiv a scandalizat-o, pentru că episcopul Bisericii unitariene din Transilvania era considerat ca fiind deschizătorul de drumuri, Marele Ziditor al unitarianismului în acest ungher al Carpaţilor Răsăriteni. Desigur, între marile personalităţi din istoria umanităţii, în cazul în care apar diferende ideologice, indiferent de ce natură, relaţiile sentimentale, de prietenie pălesc de cele mai multe ori.

Aşa s-a întâmplat şi în cazul David - Blandrata. Pătrunderea atât de intempestivă a lui Blandrata în arena dezbaterilor confesionale a avut o orientare strict dogmatică, şi în mod cert nu una personală. Precum am arătat, David şi în primul rând veacul în care a trăit au suferit o metamorfozare ideologico-dogmatică de o anvergură nemaiîntâlnită până atunci. Reformatorul şi-a schimbat într-un mod fundamental viziunea dogmatică pe parcursul anului 1578.

Pe de o parte, deşi din păcate dispunem în foarte mică măsură de procesele verbale ale dietei de la Alba Iulia din 1-3 iunie 1579, evenimentele pot fi reconstituite în linii mari, dar hiatusuri de informaţie există în continuare. Pe de altă parte, în istoriografia de specialitate, atât în cea din secolul în care au avut loc aceste sinoade, cât şi în cea din Epoca Modernă, chiar contemporană, istoricii care s-au ocupat de această problemă au formulat păreri nu numai diferite ci şi partizane. Adevărul este că până şi istoricul secolului al XXI-lea este tributar, cel puţin afectivo-confesional,

Bisericii din care face parte.

Contemporanii şi istoricii contemporani marilor personalităţi din istoria omenirii nu au fost întotdeauna obiectivi în evaluarea lor. Adeseori au apoteozat, şi nu de puţine ori tămâiat personaje medii sau mediocre. Partizanatul, apartenenţa confesională, ura sau invidia au canalizat prisma de abordare istorică a unei personalităţi sau alteia într-o direcţie tendenţioasă. O asemenea linie de abordare, o dată trasată şi acreditată, cu greu poate fi corijată. Istoricului îi este foarte greu să zugrăvească un tablou fidel despre o personalitate care a trăit în condiţii istorice tulburi, revoluţionare, în plin seism ideologic.

Condiţiile istorice tulburi nu sunt favorabile desfăşurării unor idei mult prea progresiste. În general, asemenea personalităţi de conduită morală şi ideologică verticală displac autorităţilor seculare, şi în general spiritului veacului în care trăiesc, ca atare sunt sortite eşecului. Memoria unor asemenea personalităţi este umbrită secole la rând şi adevărul iese la iveală mai târziu. Acest lucru este valabil şi în cazul lui David .

Am încercat să eliberăm prismele de abordare ale acestor sinoade din chingile confesionalismului. Conform lui Pirnát Antal[42] cauza căderii lui David a constat în faptul că acesta a vrut să instituţionalizeze principiile radicale şi raţionaliste (sic!) reprezentate şi promovate de Sommer şi Paleologus. Atâta timp cât aceste idei exotice erau reprezentate doar de persoane particulare, izolate, fără să producă bulversare, nu întâmpinau o opoziţie vehementă din partea autorităţilor. Totuşi, în secolul al XVI-lea era imposibil să determini o Biserică întreagă să accepte asemenea învăţături care au rămas la un nivel teoretic; ca atare David a trebuit înlăturat.

Am observat că principele Christof Báthori constrâns de împrejurări, de obligativitatea respectării legilor dietale referitoare la libertatea confesională a fost nevoit să respecte statutul Bisericii unitariene adorantiste. Totuşi, se impune o comparaţie între Socinus şi Paleologus.

Ultimul a fost creatorul unei filozofii religioase bazată pe consecvenţe care deja frizau cu universul anabaptist. Din elemente raţionale a construit o viziune sincretică în care alături de creştinism un loc egal trebuia să ocupe iudaismul şi islamul. Ideea unirii celor trei religii a creat un impact asupra epocii, dovedind că secolul al XVI-lea nu este propice mental să primească o asemenea infuzie doctrinară. În aceeaşi măsură a dovedit diametralitatea opusă a celor trei civilizaţii.

În schimb Socinus, în ciuda radicalismului său, a fost suficient de reflexiv, a ştiut să cântărească realitatea în mod contextual, ceea ce nu l-a împiedicat, totuşi, să pună bazele unei teologii raţionale. Datorită lui Socinus unitarianismul polonez a fost salvat, epurat de gândirea anabaptistă.

În 1959 a ieşit la lumina zilei scrisoarea lui Leleszi adresată Sf. Scaun, ceea ce l-a determinat pe Pirnát Antal să-şi reconsidere poziţia faţă de contextul condamnării lui David. Conform istoricului maghiar cauza căderii reformatorului, pe lângă faptul că a căzut în dizgraţie, a constat în faptul că intrase sub influenţa *„doctorului iudaizant"* Mathias Vehe Glirius.

Blandrata pe parcursul întregii sale activităţi a menţinut o linie moderată militând din răsputeri pentru contracararea tendinţelor sectare. A şi reuşit să stopeze proliferarea învăţăturilor anabaptiste care erau propagate de teologii antitrinitarieni din Polonia. Blandrata a prevăzut pericolul reprezentat de acest curent sectar, este adevărat că de alt tip decât cel din Polonia, dar şi acest sistem dogmatic tot sectar era, sau cel puţin schismatic. David, având toată convingerea în adevărul nou descoperit, a acţionat în sensul acceptării lui de Biserica unitariană din Transilvania. Dán Róbert a descoperit încă în 1979 lucrarea lui Glirius *„Mattanjah"* şi în studiul mai sus amintit l-a disculpat pe David de acuzaţia de sabatarianism, considerând că acesta a fost condamnat efectiv şi doar pentru *„nonadoramus"* şi *„noninvocando."*

Noile cercetări au adeverit, neîndoios, că Biserica unitariană a secolelor XVI-XVII nu a avut o dogmatică unitară, pe de o parte, dar nicidecum nu şi-a tras seva din socinianism, şi nici pe de parte din sabatarianism[43].

Acest aspect a fost semnalat încă la începutul secolului al XX-lea de către mult contestatul istoric reformat Pokoly József. David a devenit victima propriilor convingeri şi a principialităţii rigide de care nu s-a putut dezice. O altă prismă de abordare a acestei probleme a avut episcopul unitarian Enyedi György (1592-1597). Episcopul Enyedi a dispus de o erudiţie deosebită si prin lucrarea de referinta *„Explicationes"* a simbolizat unitarianismul transilvanean în toata Europa. La început a împărtăşit concepţiile de credinţă sociniene şi a promovat tendinţele ecumenice, conciliante ale lui Erasmus. Pe urmă s-a dezis de aceste atitudini moderate, adoptând gândirea teologică radicală a lui Paleologus. În ciuda acestui fapt episcopul unitarian a luat în calcul toate ecuaţiile socio-politico-confesionale şi a acţionat pe măsură, cântărind prin comparaţie trecutul-prezentul-viitorul confesiunii unitariene. Este adevărat că şi Enyedi a fost adeptul nonadorantismului, la început a lăsat frâu liber gândirii chiliastice, dar ulterior a promovat această linie într-un mod cosmetizat. După reducerea la tăcere a lui David, chiar dacă noul episcop Hunyadi secondat de Blandrata a încercat să impună linia adorantistă. Încă din 1579 importante personalităţi din Cluj şi din curţile nobiliare nu au acceptat *„consolidaţiunea"*[44].

În predicile sale a ironizat gândirea anabaptistă punând accent pe teologia morală în stil *„Imitatio Christi"*, frizând uşor o atitudine asocială.

În ciuda acestei atitudini episcopul unitarian Enyedi

a avut o atitudine dogmatică echilibrată atât faţă de nonadorantism cât şi faţă de chiliasm. Enyedi era de părere că polemicile în jurul acestor două diferende sunt inutile.

Omul de rând, dacă urmează poruncile lui Dumnezeu şi este evlavios, la Înviere va vedea dacă Dumnezeu constă într-una sau în trei persoane, fapt pentru care a şi fost acuzat de frivolitate. În ceea ce priveşte problema chiliastică, a considerat că cercetarea în pripă nu-şi are rostul. Cei care cred că Regatul lui Iisus deja s-a instaurat pe Pământ au dreptate, dar au dreptate şi cei care consideră că această împărăţie va veni în curând. Enyedi a avut o atitudine paradoxală faţă de anumite confesiuni, dar totuşi neobişnuit de progresistă pentru acele vremuri.

Pe de o parte, condamnă chiliasmul lui Karádi Pál şi al lui Ovári Benedek, dar, pe de altă parte, adoptă o atitudine tolerantă faţă de sabatarieni. În al treilea rând, apreciază biblicismul confesiunilor protestante, dar în acelaşi timp depreciază catolicismul care *„nu se ţine de Cuvântul Scripturii"*. Deopotrivă este de părere că incisivii şi agresivii trebuie înlăturaţi din arena dezbaterilor teologice. Paradoxul atitudinal, de raportare interconfesională a lui Enyedi constă şi în faptul că totuşi tindea la un pacifism între confesiunile creştine. Această *„concordie"*, acest consens a fost promovat cu precădere între protestanţi. Spre deosebire de Paleologus, Enyedi nu a fost adeptul unui sincretism religios de tip universalist. Realmente nonadorantismul atât de radical al ereticului grec nu la voia întâmplării a avut un caracter instrumental. Desfiinţarea Sf. Treimi permitea cu uşurinţă realizarea sincretismului religios: *„Deus unus est"* în creuzetul acestui principiu monoteist[45].

În concluzie personalitatea atât de amplă şi controversată a lui David trebuie privită în mod obligatoriu în contextul epocii în care a trăit. Catolicii, lutheranii şi calvinii l-au considerat instabil, raţionalist prin excelenţă neavând a face cu profunzimea credinţei creştine. În decursul disputelor sinodale David a fost luat de un torent doctrinar ireversibil. Acest torent copleşitor l-a determinat la o reflexie continuă, la reconsiderarea atitudinii, părerilor dogmatice. David a fost omul dilemelor. În istoria disputatorilor, polemiştilor dogmatici a secolului al XVI-lea punerea pe tapet a unor nu diferende ci dileme era prea puţin obişnuit. Marii polemişti precum Luther sau Calvin nu permiteau organizarea nici de dispute nici contestarea părerilor lor. Or, David nu s-a ferit să nu epateze cu convingerile sale sacrosante.

Istoriografia unitariană a secolului al XX-lea l-a apoteozat considerându-l finalizatorul Reformei religioase. În schimb umnaniştii erasmieni au văzut în David cel mai modern fenomen al secolului al XVI-lea, precursorul iluminismului, exponentul liberei cugetări[46].

Dacă David ar fi avut o asemenea abordare, dacă ar fi putut nuanţa şi cosmetiza principialitatea, respectiv verticalitatea dogmatică de care a dat dovadă şi de care a făcut caz în ultimii ani, viaţa sa nu s-ar fi curmat nicidecum în cetatea Devei.

Bibliography:

1. Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke*, (*In the memory Francisc David*), Budapest, 1878.

2. Benczédi Pál, *A szobatosság vádja* (*The accusation of Sabatarianism*), in: *Keresztény Magvető*, Kolozsvár, 1943.

3. Bodor András, *Újabb adatok egy négyszáz éves perről. Dávid Ferenc elitéltetése: in Keresztény Magvető*, nr. 1-2, Cluj, 1979 (*New data about a trial which occured four hundred years ago*).

4. Borbély István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története* (*The History of the Issuing of the Unitarian Faith Principles*), Cluj, 1924.

5. Pataki Jenő, *Magyar orvosok a XVI. Században, (Hungarian Physicians of the 16 th centuty)*, in: *Erdélyi orvosi lap*, 1920, IX.1.

6. Péter Katalin, *A Reformáció kényszer vagy választás*, (*The violent Reform or the opportunity of free chose),* Budapest, 2004.

7. Köhalmi József, *Pázmánny Péter életrajza*, (*The biography Pazmany Peter*), Budapest, 1885.

8. Zsilinszki Mihály, *Vallásügyi tárgyalások a magyar országgyülések keretében a Reformációtól kezdve, (Religions Debates in Hungarian Dietes Beginnuy with the Reform*).

9. Borbély István, *op.cit*, p. 332 si Zoványi Jenő, *A magyarországi protestántizmus története 1565-1600 között, (The history of the Hungarian Protestantism between 1565 and 1600),* Budapest, 1977.

10. Aura Lucia Popa, *Învăţământul iezuit în Cluj şi Cluj-Mănăştur (1579-1588*), (*The Jesuit education in Cluj and Cluj Manastur*).

11. Jakab Elek, *Egyháztörténeti emlékek, (Documents of ecclesiastic history), Io levél, XVIII szám.*

12. Révész Imre, *Debrecen lelki válsága*, (*The spiritual crisis in Debretin*), in: *Századok*, Cluj,1936.

13. *Erdély öröksége*, (*The Transylvanian inheritance*), Budapest, 1993.

14. Pirnát Antal, *Die Ideologie der siebenburger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, (*The Ideology of Transylvanian Antitrinitarian in the 1570*), Budapest, 1961.

15. Balázs Mihály, *Felekezetiség és fikció, (Confesionalism and fiction),* Budapest, 2006.

Note:

* continuarea studiului din nr. 2/2007.

1. Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke*, Budapest, 1878, p. 231.
2. Jakab Elek, *op.cit*, p.2 29.
3. Benczédi Pál, *A szobatosság vádja,* in*: Keresztény Magvető*, Kolozsvár, 1943, p. 164-172. Vezi şi lucrarea lui Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, Cluj, 1934, vol. II, p.366, 372.
4. Benczédi Pál, *op.cit*, 170-171. Iată două strofe din cântările sabatarienilor: *„Ez háromféle vallás ez világban/ Sok lelkeket tart igen nagy rabságban,/ Tévelygnek Isten ismeretében,/ Legeltetnek hamis biztatásokban./ Negyed rendben az, kik egy Istent vallnak,/ Tiszteletben im ezeknél nem jobbak./ Emberi találmányt, ők is követnek/ Az többivel egy hajóban eveznek."(în traducerea autorului).*
5. Jakab Elek, *op.cit*, p. 232.
6. *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regniselim corona Hungarica unitis*, Romae, 1965, II, 353-357. Vezi şi Bodor András, *Újabb adatok egy négyszáz éves perről. Dávid Ferenc elitéltetése: in Keresztény Magvető*, nr. 1-2, Cluj, 1979, p. 52-62. Scrisoarea lui Leleszi adresată Sf. Scaun este reprodusă integral în traducere în limba maghiară în studiul sus amintit.
7. Jakab Elek, *op.cit*, p. 233.
8. *Ibidem.*
9. Bodor András, *op.cit*, p. 56.
10. *Ibidem*,
11. *Ibidem*, p. 59.
12. *Ibidem*, p. 59-60.
13. Jakab Elek, *op.cit*, p. 234.
14. Despre atitudinea, activitatea şi caracterul lui Blandrata se impun câteva precizări. Acesta în istoria dezvoltării unitarianismului a reprezentat o verigă foarte importantă. În acest lanţ concepţia sa de credinţă nu a fost unitară, uniformă, şi nici consecventă; desigur nici nu o putea avea din moment ce unitarianismul s-a desfăşurat treptat, dar nici personalitatea nu i-a fost altfel. În tinereţe, în ciuda formaţiei sale de medic, a fost mai mult teolog, în partea a doua mai mult diplomat şi politician ecleziastic. În timpul disputelor cu Calvin de la Geneva l-a înfruntat de unul singur, atunci când David a trecut la nonadorantism l-a chemat pe Socinus să-l convingă pe acesta, iar împotriva acestuia nici nu a încercat să schiţeze vreun gest. În ultimii ani de viaţă s-a retras din viaţa Bisericii, dedicându-se medicinii şi diplomaţiei. Însuşi Socinus a scris despre el că la sfîrşitul vieăii a trecut la iezuiţi din dorinţa de a se îmbogăţi. Vezi Borbély István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Cluj, 1924, p. 52. De aceeaşi părere este şi Pataki Jenő, *Magyar orvosok a XVI. században* in: *Erdélyi orvosi lap*, 1920, IX.1, când afirmă că medicul italian pentru a intra în graţiile lui Şt. Báthori, la vârsta de 84 de ani a trecut la catolicism. Sincer, nu ştiu, în ce măsură au probitate ştiinţifică aceste informaţii. Pe de o parte, cameleonismul, sau în termeni actuali, turismul religios era frecvent şi nu mira pe nimeni, dar, pe de altă parte, acest fenomen, de obicei, era unidirecţional, "evolutiv", şi rareori întâlnim cazuri de *"reconvertire"* Dacă acest fenomen avea loc, desigur, la personalităţi de marcă, acela se întâmpla sub presiunea forţei.
15. Jakab Elek, *op.cit*, p. 234-235.
16. Bodor András, *op.cit*, p. 60.
17. Péter Katalin, *A Reformáció kényszer vagy választás*, Budapest, 2oo4, p. 104
18. Jakab Elek, *op.cit*, p. 236-237.
19. *Ibidem*, p. 237.
20. Köhalmi József, *Pázmánny Péter életrajza*, Budapest, 1885, p. 7.
21. Jakab Elek, *op.cit*, p. 237.
22. Evanghelia după Matei, cap. 26, v. 31.
23. Zsilinszki Mihály, *Országyűlési tárgyalások*, p. 183.
24. Bodor András, *op.cit*, p. 62.
25. Borbély István, *op.cit*, p. 332 si Zoványi Jenő, *A protestántizmus története 1565-1600, Budapest, 1977*, p.120.
26. Aura Lucia Popa, *Învăţământul iezuit în Cluj şi Cluj-Mănăştur (1579-1588)*, in: *Anuarul Arhivelor Mureşene*, vol. III, Târgu-Mureş, 2004, p. 59-69.
27. Jakab Elek, *Egyháztörténeti emlékek, Io levél, XVIII szám.*
28. Borbély István, *op.cit*, p. 332.
29. Jakab Elek, *Egyháztörténelmi Emlékek, II, Dávid Ferenc irodalmi Emlékei*, nr. XL
30. Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke*, p.241
31. *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, vol. III, p.143
32. Jakab Elek, *op.cit*, p. 242.
33. Borbély István, *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században*, p. 76.
34. Révész Imre, *Debrecen lelki válsága*, in: *Századok*, Cluj, 1936.
35. Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, vol. I, p. 250.
36. Egyház-történelmi adatok XVIII-XX, in: *Keresztény Magvető*, Kolozsvár, 1875.
37. *Keresztény Magvető,* vol.XI, p. 194; *Erdélyi Múzeum Évkönyvei*, vol. IV, 1866-1867, p. 99.
38. Jakab Elek, *Dávid Ferenc emléke*, p. 243.
39. Lőrinczi Mihály, *Déva vára*, in: *Keresztény Magvető*, Nr. 2-3, Cluj, 1979, p. 162-167. Vezi pe larg în acest studiu istoricul cetăţii Deva începând din epoca romană. Încă la începutul secolului al XX-lea cetatea era într-o stare foarte precară, fapt ce nu a împiedicat Biserica unitariană ca în 1910 să aşeze pe zidurile cetăţii o placă comemorativă în memoria lui Francisc David. Momentan cetatea este în curs de reconstrucţie/restaurare.
40. Jakab Elek, *Egyháztörténelmi Emlékek*, I. Oklev, XVII. sz, *Idem, Dávid Ferenc emléke*, p. 243.
41. *Erdély öröksége*, Budapest, 1993, vol. I, p. 151
42. Pirnát Antal, *Die Ideologie der siebenburger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*, Budapest, 1961, p. 161-187.
43. Balázs Mihály, *György Enyedi zwischen Paleologus und Faustus Socinus. Anmerkungen zum unbekannten György Enyedi*, p. 13.
44. Balázs Mihály, *Felekezetiség és fikció,* Budapest, 2006, p. 95-108. Vezi pe larg atitudinea episcopului Enyedi faţă de Biserică în general.
45. *Ibidem,* p. 6-13.
46. Horvát János, *op.cit*, p. 345.